

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
імені Богдана Гаврилишина

Кафедра політології та філософії

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА дипломна РОБОТА

на тему:

«Лобізм у сучасних політичних процесах: світовий та український досвід»

Спеціальність 052 – Політологія
Освітньо-професійна програма – Міжнародні та регіональні політичні
комунікації

Виконала: студентка IV курсу, групи ПОЛ-41
спеціальності «Політологія», Мисак Галина

Науковий керівник: кандидат історичних наук.
доцент Чигур Р. Ю. _____

Випускню кваліфікаційну роботу
Допущено до захисту
« ____ » _____ 20__ р.
Завідувач кафедри

Тернопіль – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛОБІЗМУ ЯК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	6
1.1. Аналіз теорії лобізму у політичній науці.....	6
Висновки до розділу 1.....	13
РОЗДІЛ 2. СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ЛОБІЗМУ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ	14
2.1 Лобізм як складова демократичного суспільства.....	14
2.2 Лобіювання в діяльності політичних партій.....	22
Висновки до розділу 2.....	26
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	27
3.1. Проблеми лобіювання в політичному житті України.....	27
Висновки до розділу 3.....	34
ВИСНОВКИ.....	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	38

ВСТУП

Актуальність дослідження. Лобізм є складним соціально-політичним явищем, яке привертає увагу науковців вже понад століття. Незважаючи на те, що сучасна наукова традиція обмежує історичні рамки лобізму, лобізм визначається виключно як систематичний механізм впливу на процеси прийняття рішень зацікавленими комерційними організаціями, громадськими організаціями, групами громадянського суспільства та окремими особами в демократичному суспільстві.

Питання прозорості прийняття політичних рішень стоїть на порядку денному у зв'язку з розвитком політичного процесу та демократизацією українського суспільства. В Україні на науковому рівні точаться гострі дискусії про природу лобізму як суспільно-політичного явища, а на політичному - про плюси і мінуси правового регулювання лобізму як виду професійної діяльності, зокрема рішення, які зачіпають інтереси широких верств населення, фінансово-промислових груп, неформальних об'єднань тощо. З цієї причини науковий інтерес до феномену політичного лобізму постійно зростає, зокрема, і його впливу на взаємовідносини між владою та громадянським суспільством. Все це обумовлює вкрай гостре сприйняття всього, що стосується проблематики лобізму в цілому та високу актуальність дослідження лобізму як поняття в науці державного управління зокрема.

Ступінь вивчення проблеми. У науковій літературі проблемам «лобізм», чи «лобіювання» в політичних системах присвячені праці А. Артемова, М.Сусола, В.Биковця, В. Нестеровича, Н.Михальської, І.Павленка, О.Парфімович, І.Сікори, Б.Бінецького, В. Сумської та інших вчених. Водночас, важливий характер цього явища та постійний генезис в умовах української політичної системи вимагають нових досліджень у даній сфері.

Мета роботи: визначення місця й ролі лобізму у сучасних політичних процесах через призму світового та українського досвіду.

Для досягнення мети дослідження ми виокремили наступні **завдання:** здійснити аналіз теорії лобізму у політичній науці; охарактеризувати сутність

політичного лобізму; виокремити форми та види лобістської діяльності; розглянути лобізм як складову демократичного суспільства; визначити роль лобіювання в діяльності політичних партій; розглянути проблеми лобіювання в політичному житті України.

Об'єкт дослідження - інститут лобізму.

Предметом дослідження є вплив лобізму на політичні процеси в світі та в Україні.

Методи дослідження. Для аналізу інституту лобізму та виконня поставлених завдань ми використали загальнонаукові методи такі як *порівняльний, функціонально-структурний, систематизації та узагальнення, історичний, аналізу та синтезу*. Використання історичного методу дозволило нам здійснити аналіз теорії лобізму в політичній науці в процесі розвитку політичних процесів в світі. За допомогою систематизації та узагальнення нами охарактеризовано сутність лобізму та його роль в політичних системах держав. Функціонально-структурний метод використовувався, щоб виокремити форми та види лобістської діяльності в контексті світового досвіду. Метод порівняння дозволив розглянути лобізм як складову європейських демократичних систем. Аналіз та синтез як методи дали можливість визначити роль лобіювання в діяльності політичних партій, як процес взаємодії формальних інститутів (парламент, уряд) та неформальних інститутів (лобістські групи та групи тиску) та розглянути проблеми лобіювання в політичному житті України і вплив фінансово-промислових груп на діяльність органів державної влади.

Наукова новизна дослідження. Новизна роботи полягає у спробі комплексно охарактеризувати інститут лобізму, як актуальної проблеми в сучасній політичній науці. Здійснено спробу комплексного дослідження світового досвіду застосування лобізму та його впровадження і функціонування у політичній системі України. Набули подальшого розвитку положення про необхідність цивілізованого лобізму, як критерію впровадження європейських демократичних стандартів у політичне життя українського суспільства.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та пропозиції, сформульовані положення, які проаналізовано у дипломному дослідженні, можна використовувати в подальших наукових дослідженнях з даної проблеми. Сформульовані положення, стануть теоретичним підґрунтям у здійсненні лобістської діяльності політичних партій та державних органів влади, органів місцевого самоврядування, у процесі підготовки навчальних дисциплін, програм та посібників. на онлайн-зібраннях, конференціях, семінарах.

Апробація роботи. Окремі положення дипломної роботи доповідалися на конференціях «Наукові орієнтири: теорія і практика досліджень» (Тернопіль, 15 грудня 2023 р.) та «Інформаційна гігієна в соціальних мережах» (Тернопіль, 30 квітня 2024 р.)

Структура роботи включає: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел. Перший та третій розділ складається із одного підпункта, другий – з двох. Загальний обсяг роботи – 41 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО– МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛОБІЗМУ ЯК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Аналіз теорії лобізму у політичній науці

Протягом тривалого часу відбувається еволюція доктрини лобізму. Витоки цього терміну походять з «labium» у Римському сенаті, пізніше (з 1640 р.) «лобі» в будівлі англійського парламенту та «лобі» в палаці «Вілларда», готелі у Вашингтоні, де перебував президент Грант (1869–1877), використовується термін з англійської мови lobby («кулуари»).

На нашу думку, не існує загальноприйнятого визначення лобізму. Франк Р. Баумгартнер і Бет Л. Ліч зазначили: «Слово лобіювання нечасто двічі використовувалося тими, хто вивчає цю тему» [26]». Вони визначають лобіювання як «намагання вплинути на політичний процес», тоді як А. Дж. Ноунес стверджує, що «лобіювання — це спроба вплинути на те, що робить уряд [3]».

Як правило, відмінності в існуючих визначеннях лобізму стосуються в основному їх застосування. Насамперед, у США воно, зазвичай, обмежується ареною законодавчої влади, що є найбільш обмеженим визначенням.

Термін «лобіювання», на думку Маркус І. розуміється, як: «Сприяння реалізації конкретних інтересів шляхом спілкування з державним службовцем в рамках структурованих та організованих дій, спрямованих на вплив у прийнятті громадських рішень. Конкретний інтерес може представляти «приватний» інтерес корпорації, яка прагне побачити відображення своїх інтересів щодо державної політики в законодавстві. Як альтернатива, конкретний інтерес може представляти більш «суспільний» інтерес наприклад, щодо екологічних питань [12]».

Нечволод Л. визначає: «Лобізм як «структурована та організована дія» розуміється як навмисна, спланована, методична або скоординована стратегія, яку проводять лобісти, щоб вплинути на політику та просувати свою політичну позицію, зазвичай підтримується інфраструктурним або організаційним апаратом[15]».

Важливо відзначити, що основна увага зосереджена на тому, що є лобістською діяльністю, а не визначенням того, хто є лобістом. Не існує загальноприйнятого визначення лобіста. Дослідник Олсон М. стверджує: «Лобіст –той, хто намагається вплинути на законодавчі дії [30]».

Трумен Д. визначає лобістів як «індивіда або групи, кожна з яких має різні та специфічні інтереси, які прагнуть впливати на рішення на політичному рівні [33]».

На думку Колісніченко А.: «Термін «лобіст» розуміється як будь-яка фізична або юридична особа, яка займається лобіюванням прийняття публічних рішень. Це визначення охоплює лобістську діяльність як приватну, державну, так і колективну здійснюється як за винагороду так і без неї, як зазначено у міжнародних стандартах регулювання лобізму. Лобісти та інтереси, які вони захищають, невичерпні. Кожна держава сама визначатиме, чи доречно, щоб ці інтереси були охоплені національними правовими нормами на лобіювання [6, с. 54]».

Важливим джерелом доктрини лобізму є дослідження груп інтересів і тиску, які мають багату традицію, зокрема, у США. Спостерігаючи за цією академічною еволюцією, Зеттер визначає чотири хвилі у європейських та американських дослідженнях груп інтересів в рамках політичної науки. Перша хвиля стосується дій різних груп і союзів в політиці США (Херрінг, Шатсшнейдер), та дослідженнями про групи інтересів (Трумен, Олсон). Друга хвиля почалася наприкінці 1950-х років, коли дослідження груп інтересів також виникли в інших країнах (Ехман, Фанер). Підживлена дослідженнями корпоратизму в 1970-х роках, третя хвиля, зосереджена на неокорпоративістських механізмах і міжнаціональних відмінностях в сферах груп інтересів. Четверта хвиля включає дослідження лобіювання на європейському рівні та розвивалася значною мірою незалежно від інших хвиль. Фактично, як стверджує Зеттер: «Основна частина досліджень лобіювання в ЄС була реакцією на зростання представництва інтересів на наднаціональному рівні протягом періоду після створення єдиного європейського простору [35]».

Крім того, науковці, які працюють над лобіюванням у ЄС, зосередилися на типі гравців, залучених до політичного процесу, розрізняючи: бізнес-групи

(Маклаун, Коен, Бауен, Гросман); дифузні інтереси (Поллак); фермери (Коанденманс, Баш); торгові асоціації (Мартін і Росс); регіональні інтереси (Х'юге і Кеттінг) та консультації (Лаусен і Махоні). Проте Махоні зазначає, що хоча дослідження лобіювання в ЄС уважно вивчали відображення інтересів і характеристик проблем, невелика кількість з них стосуються декількох елементів одночасно [27].

У США наука про лобіювання переважно вивчала сам процес адвокації, тобто стратегії, тактики та вплив групи інтересів, яка захищає свої інтереси у процесі формування політики. Вейлер висвітлює внесок у теорію груп (Бентлі, Трумен, Мілбраз), тактика лобізму (Шторльцман, Тірні, Баумгартнер і Ліч), цілі лобізму (Бауер, Остін-Сміт і Райт, Хойнацкі та Кімбол), лобістські коаліції (Х'юла, Вітфорд), і вплив (Сміз, Хербер, Таубер) [24].

Росенко М. зазначає: «На відміну від своїх європейських колег, вчені, які займаються лобіюванням у США, постійно нехтують інституційною структурою формування політики, яка є «критичною незалежною, змінною» у лобіюванні. До цього часу дослідження зосереджувалися на одному типі групи інтересів і показали небагато інтерес до порівняння різних сфер політики та інтерпретації діяльності різних типів груп інтересів [18].

Можна зробити висновок, вказує Яков'юк І.В., що доктрина лобізму має два чітких витoki. У США, оцінюючи, як групи інтересів і тиску впливають на законодавчу владу та загалом на арену формування політики. В Європі – в межах ЄС, процес інтеграції вплинув на дослідників щодо спостереження та інтерпретації лобіювання інституцій ЄС, приділяючи особливу увагу до зміни ролі цих суб'єктів. Ці події відображають відмінності між двома політичними культурами та той факт, що США є федеративною державою, тоді як ЄС є регіональною інтеграцією країн з найдавнішими традиціями існуючих національних держав [20].

Цікаву концепцію розробив Йосс К., який визначає відповідальне лобіювання як складову колективної соціальної відповідальності. Ця концепція поєднує в собі всі три рівні нашого визначення законного, легітимного та етичного лобіювання,

вказуючи, що «відповідальна організація повинна відповідально лобіювати, щоб бачити власні інтереси в довгостроковій перспектив [29]».

Лоурі також критикує відсутність емпіричних досліджень, кажучи, що: «Дуже часто дослідження впливу зацікавлених організацій на демократичну політику дають нульові результати та вказують на глибокий парадокс у нашій увазі до впливу. Простіше кажучи, ми всі його шукаємо, але рідко знаходимо докази цього [26]». Він також стверджує, що більшість досліджень лобіювання не в змозі виміряти реальний вплив лобіювання – приділяти достатню увагу різниці між здатністю впливати та фактичним впливом. Лоурі вказує на різницю між владним потенціалом і реальним використанням влади та політичного впливу.

У будь-якому випадку залишається відкритим питання про те, коли, в яких умовах і чому лобісти корисні для демократії. Їх слід прийняти як неминучу частину політичної системи, а також слід докласти зусиль, щоб запобігти зловживанню ними щодо порушення закону, ігнорування кодексу поведінки та діяльності проти суспільних інтересів. Бланс, Драга, Фон Росен зауважили, що: «Громадське сприйняття неправомірних дій лобістів часто заохочуються політиками, які публічно критикують лобістів у популістському тоні. Це залишається проблемою для лобістів, досі ще більше в США, ніж у Європі [28]».

Форма лобістської діяльності - метод просування лобізму в політиці. До основних моделей лобістської діяльності належать *внутрішній та зовнішній лобізм*. Вибір конкретної стратегії, на думку Ф. Вейлера, залежить від інституційного середовища: «У США однією з основних форм *внутрішнього лобізму* є фінансування виборчої кампанії політичного діяча, оскільки більшість посад там є виборними. В органах влади Євросоюзу практично всі посади призначені, тому фінансування кампаній політики не потребують, проте лобізм там здійснюється завдяки обміну інформацією: загальноєвропейські органи, які потребують експертної інформації чи оцінки, залучають до собі велика кількість лобістів [25]».

Внутрішній лобізм, на думку дослідників Недюхи М. та Федоріна М. займається «приватизацією» конфлікту, обмеженням його масштабів. За цієї форми

лобізму просування інтересів клієнтів відбувається за рахунок використання мережі особистих контактів серед представників політичного «Олімпу». Лобіст повинен чудово володіти теорією, як досягти бажаного результату, «know how». При цьому йому потрібно знати конкретних людей, які могли бути корисними – іншими словами «know who». Ця форма лобізму популярна у внутрішній політичній системі країни, проте іноді вона може використовуватися і на наднаціональному рівні (наприклад, у Європарламенті). Для соціальних груп, непричетних до політики, доступ до цим методом безпосередньо практично закритий, тим не менше, за бажання донести свої інтереси до осіб, які приймають рішення, можна вдаватися до допомоги фахівців [3].

Ворчакова І. вказує: «Внутрішній лобізм полягає у безпосередній взаємодії з політиками та особами, які приймають рішення, у вигляді особистих каналів зв'язку: це можуть бути зустрічі віч-на-віч», телефонні переговори, обмін кореспонденцією, а також участь лобістів у експертних спільнотах. Кожна з цих тактик може бути найбільш ефективною в різних випадках, однак те спільне, що їх поєднує – це звернення безпосередньо через канали зв'язку, використовувані широким загалом. Ця форма просування інтересів здійснюється «за лаштунками», поза полем широкої аудиторії [2, с.106]».

Дослідники груп інтересів вважають, що у межах внутрішнього лобізму відбувається обмін інформацією: лобісти доносять до осіб, які приймають рішення, необхідну або затребувану інформацію, яка може бути їм цікава, з метою отримати їхню прихильність по відношенню до конкретної організації та реалізації нею певної діяльності. На думку Науро Ф. : «Внутрішній лобізм може використовуватися при просуванні позицій, які не отримали у ЗМІ громадського схвалення [30]».

Деякі дослідники вважають, що застосування «зовнішнього» лобізму є крайнім засобом чи зброєю слабких, що пояснює, чому групи громадян частіше покладаються на зовнішні стратегії, у той час як ділові інтереси зазвичай віддають перевагу внутрішньому лобізму. Стає очевидним, що в той час, як одні проблеми можуть бути вирішені через зовнішній лобізм – із приверненням уваги широкого

загалу, інші вимагають використання моделей *внутрішнього* лобізму. У зв'язку з цим для розуміння, чи буде окремо взята кампанія з просування інтересів організації успішною, потрібно враховувати політичний контекст, в якому вона проводиться і вже, тому вибирати певний метод лобіювання чи поєднання методів [22].

Євченко Р. вказує, що дослідники виділяють такі моделі лобізму, які можна віднести до *внутрішніх*: інформаційні контакти в усному, письмовому, електронному та інших видах комунікацій; укладання угоди чи здійснення обміну. Політологи поділяють методи лобізму з погляду законності: «цивілізована форма лобізму», або легальний лобізм - входить у область правового дотримання; «тіньовий» або «заколожаконний» лобізм – з урахуванням використання певних лазівок у законодавстві держави; кримінальний лобізм – при злісному порушенні законів держави. До даних методів політологи відносять корупційні злочини, рекет, шантаж [4, с. 159 - 160].

Також виділяє два різні підходи до здійснення лобістської діяльності: реактивний та проактивний. Реактивна позиція, яка полягає у відстеженні потенційних загроз та пристосуванні до мінливої кон'юнктури - вже прийнятих рішень та законів. У США, навпаки, лобісти діють проактивно, форсовано чинячи тиск на владу, створюючи тактичні коаліції та спілки, використовуючи методи закулісного тиску. Проактивний лобізм відрізняється своєю ефективністю: представники влади прислухаються до думки бізнес-спільнот [22].

Кравченко С. та Кучерявий В. пропонують розділити технології та моделі лобізму на кілька умовних блоків, визначаючи їх як проактивний блок, інформаційний, а також блок латентної роботи. Сукупність технологій та інструментів першого блоку включає у собі активні громадські дії (активне співробітництво з громадськими рухами, спілками та асоціаціями на федеральному і регіональному рівні; організація публічних кампаній - мітингів, демонстрацій, протестних рухів тощо; участь у публічних дискусіях щодо злободенних питань, у тому числі у ЗМІ; участь у судових засіданнях) – і належить до технологій зовнішнього лобіювання. Інформаційний блок включає вивчення політичної,

економічної кон'юнктури – зовнішнього середовища, внутрішні потреби організації, збір та аналіз даних і є необхідним для вибору стратегій поведінки та прийняття будь-яких значних дій [7].

Внутрішнім лобізмом безпосередньо є блок латентної роботи. Тут використовуються такі технології, як: провадження лобістів – «агентів впливу» - в апарат профільних відомств (наприклад, за рахунок входження до спостережних та експертних порад); укладання відносин партнерства з посадовими особами та представниками бюрократії; пропозиція - за рахунок впровадження лобістів у структури конкуруючих суб'єктів - свідомо неефективних, але зовні перспективних стратегій поведінки [16]. Биковець В. пропонує виділяти такі доступні для бізнесу техніки внутрішнього лобіювання: «Розробка проектів та організація їх обговорення; професійне консультування, проведення експертиз; збір та надання необхідних даних; участь у роботі органів державної влади, органах місцевого самоврядування, утворених ними структур; робота в консультативних (дорадчих органах), робочих групах з вироблення рішень; участь у слуханнях та засіданнях парламенту; допомога у створенні громадських заходів [1, с. 46].

Всі ці форми взаємодії засновані на особистому контакті з особами, які приймають рішення. Контакти можуть бути як формальні, і неформальні. Існує думка, що "навести мости" з політиками складно. Однак більшість чиновників вільно взаємодіють із представниками бізнесу. Депутати регіонального та місцевого рівня не володіють великою кількістю політичних ресурсів у вигляді зв'язків, фінансування, інформації, тому охоче йдуть на контакт. Для лобіста, таким чином, важливо розуміти, на якого чиновника можна і треба вплинути.

Таким чином, що особиста зацікавленість та неформальні зв'язки та домовленості багато вирішують. Способи впливу на політиків при неформальному контакті не відрізняються від тих, які застосовуються у звичайному житті для налагодження приятельських та дружніх зв'язків: лобісти можуть організувати обіди, забезпечувати транспортом, надавати квитки на події. Одночасно значні сектори економіки вимагають застосування формальних форм контакту.

Висновки до розділу 1

1. Політичне звучання лобізм набуває у 40-ті роки XVII століття у Великій Британії. У цей час "лобі" називали вестибюль і два коридори в будівлі палати громад британського парламенту, куди депутати йшли голосувати. У XX ст. лобізм набуває нових рис і набуває широкого поширення у багатьох країнах світу. У демократичних державах, що функціонують на основі розвиненої ринкової економіки, він легалізується, оформляється у самостійну недержавну структуру функціонального представництва специфічних групових інтересів у системі державної влади. В даний час у ряді держав лобістські групи виступають як юридична особа, яка зареєструвалася для здійснення відповідних функцій згідно з чинними спеціальними правовими актами.

2. У сучасній політичній науці та політичній практиці поняття "лобізм" вживається у широкому та вузькому сенсах слова. В широкому сенсі лобістом називають будь-яка посадова особа, яка має доступ до прийняття важливих політичних рішень і протекціоністські дії. У вузькому значенні слова лобіст – це професійна діяльність певних об'єднань чи осіб, спрямована на реалізацію специфічних інтересів окремих соціальних структур шляхом цілеспрямованого та організованого впливу на центри ухвалення владних рішень. Лобіювання – це сукупність різних способів, прийомів та методів, за допомогою яких зацікавлені групи, або група інтересів, домагаються реалізації своїх цілей

3. До основних моделей лобістської діяльності належать *внутрішній та зовнішній лобізм*, «цивілізована форма лобізму», або легальний лобізм, «тіньовий» лобізм, кримінальний лобізм. Лобіювання має значний вплив на політичний процес сучасної держави, забезпечуючи представництво інтересів у політичній системі. Це пов'язано з тим, що лобіювання сприяє переорієнтації політики на захист колективних інтересів.

РОЗДІЛ 2

СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ЛОБІЗМУ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

2.1 Правове регулювання лобізму як важливий елемент демократичних систем

Прозорий лобізм є частиною процесу формування політики у будь-якій демократичній системі. В авторитарних системах, професійних лобістів може не існувати, але лобіювання відбувається, хоча й у набагато менш підзвітний спосіб.

Відповідно, кожна держава Європейського Союзу визначає певний тип схеми та законодавчий підхід до регулювання лобістської діяльності у світлі їхнього специфічний національного контексту і обставин. Схеми «законодавчого регулювання» містять правила, встановлені законодавством, які є обов'язковими для лобістів та, у відповідних випадках, державних службовців, які мають з ними контакт. Такі системи передбачатимуть санкції у випадку порушення їх правил, адміністративного чи кримінального, і можуть бути різними - від попереджень до штрафів і потенційно, в деяких випадках, ув'язнення. Схеми законодавчого регулювання є нормою для тих держав, які запровадили регулювання рамок щодо лобіювання [27].

Схеми «саморегулювання» дозволяють лобістам регулювати себе та передбачити санкції. Загроза санкцій, накладених на членів, сприяє дотримання таких схем. Кодекси поведінки, прийняті асоціаціями професійних лобістів є типовою рисою політичних систем, які не вибрали схему регулювання. Санкції в схемі саморегулювання будуть, як правило, легшими, ніж у встановленій законом схемі, можливо, у формі обмежень у професійній діяльності або відсторонення від професійної діяльності. На практиці в більшості держав існує комбінація обох типів регулювання з різноманітним поєднанням - законодавчого та саморегулювання. Навіть схеми з високим нормативним змістом зазвичай включають деякі добровільні компоненти [29].

Кіянка І., здійснивши порівняльний аналіз вказує, що цю різноманітність ілюструє різне ставлення до кодексів поведінки в різних національних схемах, як можна побачити в наступних прикладах. У Сполученому Королівстві існує поєднання законодавчого та саморегулювання, що регулює лобіювання. Є три органи саморегулювання для практиків публічних справ – Асоціація професійних політичних консультатів (APPC), Асоціація консультантів зі зв'язків з громадськістю (PRCA) та Чартерний інститут зв'язків з громадськістю, які включають консультації, торговельні асоціації, внутрішні зв'язки з громадськістю та громадськість команди відносин та окремих лобістів [5, с. 74].

У Німеччині, з одного боку, існує система регулювання лобіювання, спрямована на федеральний парламент. З іншого боку, професійній асоціації запровадили добровільні кодекси поведінки на національному рівні для лобістів. Асоціація політичних консультантів вважає, що лобіювання є необхідною частиною взаємодії між громадянами та їхнім урядом, а також, що він має бути відкритим і прозорим. Відповідно, вимагає кожного свого члена підписати його кодекс поведінки. В Австрії, щоб заохотити лобістів дотримуватись етичних цінностей, стандартів встановлених законом, лобісти зобов'язані їх включити у свій кодекс поведінки. У Литві законодавче регулювання включає всі правила лобіювання в зміст кодексів поведінки [22].

Яровий Т. вважає, що регулювання лобіювання публічним правом може здійснюватися за одним із двох підходів. Одним із підходів є прийняття спеціального законодавства, наприклад закону про лобіювання (Македонія). Другий підхід для нецільового регулювання, поширеного на відповідні закони; наприклад, правила про конфлікт інтересів у законодавстві, що стосується державних службовців, парламентські правила процедури, включно з реєстром лобістів та регламентуючими контактами між урядовцями та лобістами в міністерських правилах [21].

Окрім цього, положення, що стосуються регулювання лобізму, можуть існувати на чотирьох рівнях: на конституційному рівні, наприклад, з положенням

про несумісність (Чорногорія) або щодо прозорості законодавчого процесу (Німеччина); законами, наприклад закони про державну службу щодо конфліктів інтересів (Польща); на рівні саморегулювання державних органів, як наприклад, регламент парламенту (Франція, Німеччина) або урядові декрети для міністерств (Угорщина); або на рівні правил, виданих урядовими установами, наприклад, кодексу поведінки, виданого антикорупційною комісією (Чорногорія). З точки зору секторів, один нормативний акт може охоплювати всі сектори, або можуть існувати спеціальні правила для різних секторів, наприклад, виконавчої (Угорщина) чи законодавчої (Франція) [5, с. 73-74].

Йосс К. вважає, що основною метою такого правового регулювання у країнах Європи є сприяння прозорості в лобіюванні. Він стверджує: «Це визначає легітимність лобіювання, а також потребу забезпечити, щоб, наскільки це можливо, це не відбувалося «за зачиненими дверима». Прозорість має дозволити громадськості контролювати контакти та спілкування між лобістами та державними службовцями та їх залучення до процесу прийняття рішень. У результаті має бути можливість чітко ідентифікувати всі інтереси, які впливають на результат процесу [29]. Прозорість підвищує чутливість державних службовців на вимоги громадськості, а також допомагає запобігання неправомірній поведінці та боротьба з корупцією. Одна з головних непрямих переваг прозорості полягає в покращенні демократичної якості життя та рівного доступу до публічних процесів прийняття рішень. Чим більше зацікавлених громадян, тим більше ймовірно, вони будуть вважати державні інституції легітимними.

У лобіюванні предметом правового регулювання в демократичних системах має бути діяльність лобістів-консультантів, внутрішніх лобістів та організацій, що представляють професійні або галузеві інтереси. Мелоні, Грантджордан, Маклаглін наводять приклади того, що можуть включати ці категорії: « Лобісти-консультанти діють від імені третьої сторони та отримують від неї гроші. Треті сторони, які наймають консультантів, включають, наприклад, корпорації, професійні асоціації. У деяких випадках консультант-лобіст може відмовитися від гонорару, наприклад,

щоб підтримати благодійну справу, але будь-яке лобіювання, яке може здійснюватися від імені благодійної організації, має підлягати регулюванню. Внутрішні лобісти діють від імені свого роботодавця чи організації. А типовим прикладом є корпорація, яка має спеціальну команду посадових осіб з питань зв'язків і зв'язків з громадськістю, які працюють всередині компанії, щоб безпосередньо шукати лобі для корпорації [23].

Організації громадянського суспільства також можуть мати внутрішніх лобістів, чи то співробітників, чи волонтерів, їх роль може бути випадковою або структурною залежно від ступеня і характеру лобістської діяльності організації. Організації чи органи, які представляють різні професії чи інші галузеві інтереси також беруть участь у лобіюванні з метою захисту або просування інтересів. До таких організацій належать профспілки, роботодавці організації, організації громадянського суспільства в цілому, включаючи професійні асоціації [28].

Селізбері Р. вказує категорії, що охоплюють величезну частину різних типів лобістів і відображають широкий діапазон їх діяльності в демократичних суспільствах, включаючи:

- професійні консультації, юридичні фірми, самозайняті консультанти;
- внутрішні лобісти та торгові, ділові та професійні асоціації;
- організації громадянського суспільства (такі як правозахисні та екологічні асоціації);
- аналітичні центри, дослідницькі та академічні установи;
- організації, що представляють релігійні установи [32].

На нашу думку, обов'язковий реєстр, а також розкриття інформації, є основними інструментами досягнення прозорості лобістської діяльності. Держави-члени ЄС дають важливий досвід такого регулювання лобістської діяльності. Створений спільний реєстр прозорості Європейського Союзу. Органи державної влади повинні вести реєстр лобістів. В межах рамки схеми саморегулювання, держава-член також може довірити призначений приватний орган з обов'язками та відповідальністю, пов'язаними з реєстром лобістів.

Дослідники вважають, що правове регулювання лобістської діяльності є виправданим. Відповідно до нещодавно прийнятого в Ірландії закону про лобіювання, наприклад, правила, що регулюють лобіювання, не застосовуються до лобіювання іншою державою від її імені Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй або інформацію, що стосується питань безпеки. В Австрії, Австралії, Канади та США, дипломатичної та консульської діяльності (а саме повідомлення, зроблені від імені уряду іноземної країни) так само звільнено від правових норм [28].

У федеративних системах (США, Канада та Австралія), реєстри існують на федеральному рівні, у штаті чи на рівні провінції. Це означає, що лобісту, який лобіює федеральну справу на федеральному рівні необхідно зареєструватися у відповідному федеральному органі і так само з органом влади штату або провінції, якщо він є державним або провінційним справа. В унітарних державах, таких як Сполучене Королівство, реєстр є обов'язковим, встановленим урядом. Децентралізовані адміністрації можуть створювати свої власні лобістські реєстри. У квітні 2016 року Шотландія прийняла відповідний закон. Деякі держави (наприклад, Ірландія) вирішили вимагати єдиної реєстрації для лобіювання, незалежно від того, чи це стосується центрального уряду, місцевих органів влади або Європейського парламенту [4, с. 163].

Держави-члени ЄС можуть вирішити, які категорії лобістів повинні реєструватися і можуть спиратися на широке розмаїття моделей у Європі. Наприклад, у Сполученому Королівстві та у Литві лише певні категорії лобістів-консультантів мають зареєструватися. В Ірландії різні категорії консультантів-лобістів, внутрішні корпорації лобісти, організації громадянського суспільства, а також волонтерські організації зобов'язані це зробити. У Німеччині реєстр Бундестагу є добровільним і надаються стимули для реєстрації (наприклад, можливість отримати запрошення до слухань, якщо вони зареєстровані), але лише асоціації можуть реєструватися. В Польщі будь-хто, включаючи професійного

лобіста, який бажає взяти участь у розробці законодавства зобов'язаний заявити про свою заінтересованість у встановленій законом формі [27].

Професійне лобіювання (діяльність від імені третьої особи за винагороду) допускається лише після декларативної реєстрації. Лобіст несе відповідальність за оновлення відомостей про них у реєстрі. Кожна публічна установа зобов'язана публікувати щорічний звіт про професійне лобіювання щодо цієї установи. У всіх політичних системах, які вимагають від лобістів реєстрації, самі лобісти несуть відповідальність за забезпечення точності інформації в реєстрі та в актуальному стані, повідомляючи відповідний реєструючий орган про будь-які зміни, які вносяться до їх реєстрації. Залежно від юрисдикції і типу лобіста, період перереєстрації може змінюватися [20].

У Сполучених Штатах лобіст повинен зареєструватися у міністра Сенату і секретаря палати і згодом подають піврічні звіти. У Литві реєстрація лобіста, який зобов'язаний подавати щорічний звіт про лобістську діяльність є одноразовою дією і діє до призупинення або припинення лобістська діяльність. Спрощений і легкий у використанні процес реєстрації в Ірландії є прикладом гарної практики. Відповідно до австрійського Закону про лобіювання лобісти зобов'язані оновити інформацію в реєстрі протягом трьох тижнів з моменту будь-якого зміни своїх облікових даних. Хоча за це відповідають лобісти реєстрація та підтримка інформації в актуальному стані, відповідальний орган державної влади для нагляду за реєстром також слід мати можливість перевірити точність інформацію [29].

Враховуючи, що основною метою реєстру лобістів є забезпечення прозорості щодо того, хто прагне вплинути на державних службовців, реєстр повинен бути легкодоступним і зручним для користувача. Обробка персональних даних з реєстру повинна відповідати застосовні стандарти захисту персональних даних. У зв'язку з цим важливо звернути увагу на Конвенцію Ради Європи про захист осіб щодо автоматичної обробки персональних даних та відповідні правові інструменти Європейського Союзу.

Відповідно до Рекомендації Парламентської асамблеї 2010 року щодо «Лобіювання у демократичному суспільстві (Європейський кодекс добросовісної поведінки щодо лобіювання)», інформація, яка має з'явитися систематично в реєстрі, що надається лобістом при реєстрації і згодом оновлювати за необхідності включає: ім'я лобіста, контактні дані (адреса, телефон, сайт лобіста), фірмове найменування, організаційно-правова форма, реєстраційний номер, сфери діяльності (включаючи, за необхідності, опис бізнесу або діяльність лобіста).

Предмет лобістської діяльності:

- предмет лобістських контактів та комунікацій (а саме деталі цільових сфер державної політики чи законодавства)
- інтереси, які представляють або пропагують
- зв'язатися з громадським департаментом і, за необхідності, з відповідною громадськістю

посадова особа (посада, а не особа)

Ідентичність клієнта або роботодавця, якщо це можливо

- особу клієнта або роботодавця, якого представляють (у тому числі, у разі незалежні консультанти лобісти, відомості про організації, для яких вони працюють) [27].

Реєстри можуть бути організовані різними способами. Приклади включають розрізнення типів лобістів, як це видно в спільній прозорості Європейського Союзу. Реєстр, який розрізняє лобістів-консультантів і внутрішніх лобістів або за сферою державної політики, на яку прагне лобіст впливати, як вказують лобісти при реєстрації.

Держави-члени заохочуються розглянути, чи потрібно вимагати додаткову інформацію під час реєстрації лобістів. Наприклад:

- із зазначенням кількості лобістів, найнятих фірмою, тобто консультантів-лобістів;
- із зазначенням імен колишніх державних службовців, політиків - лобістів фірми;

- надання фінансової інформації про обсяги та вартість лобіювання;
- контракти у випадку лобістів-консультантів або декларування витрат на лобіювання у випадку внутрішніх лобістів [27].

Австрія є прикладом держави, яка вимагає фінансової інформації вказаної в реєстрі лобістів. Лобісти повинні вказати протягом дев'яти місяців на кінець кожного фінансового року, обсяг їхньої лобістської діяльності та кількість лобістських справ. У випадку внутрішніх лобістів, роботодавець повинен вказати, чи витрати на лобістську діяльність за попередній фінансовий рік перевищували 100 000 євро [29].

Відповідно, дослідники такі, як Трумен Д., Вейлер Ф. вказують, що це стосується лише тих держав, які мають усталені традиції ефективного, відкритого уряду, що підтримує відповідну політику та політичну культуру відкритості в державних справах. У цих державах доступ до інформації, якою володіють державні адміністративні органи, регулюється та передбачено законом, і кожен може отримати доступ до цієї інформації. Для цієї мети, існують правила щодо ведення офіційних записів і в більшості випадків державні органи будуть зобов'язані реєструвати вхідні та вихідні листування та документи. У цих державах може бути створений реєстр лобістів бути менш важливими для досягнення мети прозорості по відношенню до зовнішнього впливу на прийняття громадських рішень. Реєстр може служити для забезпечення доступу громадськості до інформації про існування конкретних діючих лобістів на певних ділянках. Однак у центрі уваги відкрита державна політична система полягатиме в оприлюдненні «сліду» прийняття конкретного публічного рішення процес, а не просто виявлення активних лобістів. В цьому контексті, реєстр та розкриття інформації взаємодоповнюючі принципи, сильні сторони в одному компенсують слабкі сторони в іншому[25][34].

Відповідно, в демократичних системах діють чотири основні принципи етичної поведінки лобістів, тобто професійні цінності: відкритості, прозорості, чесності та порядності, які законно очікуються від них громадянами та іншими зацікавленими сторонами.

2.2 Лобіювання в діяльності політичних партій у демократичних системах

Кожного дня групи інтересів намагаються вплинути на прийняття громадських рішень у демократичних країнах по всьому світу. Групою інтересів було визначено будь-яку позапартійну та неурядове офіційне об'єднання осіб або організацій, які на основі однієї або більше спільних проблем, відстоює конкретні інтереси в громадськості та зазвичай намагається вплинути на державну політику на свою користь одним або іншим способом. Групи інтересів активно діють, зокрема в давно сформованих демократіях: Данії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Норвегії, Великій Британії та США[20]. Кіянка І вважає, що одним із способів досягнення успіху є структурована взаємодія з політичними партіями, оскільки партії безпосередньо формують політику і мають її: «Теоретизування процедур груп інтересів і партійного лобі дає високу здатність впливати на поведінку обраних посадових осіб. Значна частина літератури про лобіювання зосереджена на тому, чому групи вирішують взаємодіяти з окремими особами, які приймають рішення, тоді як література про стосунки між партійними групами зосереджена на вивчення загальних організаційних зв'язків. Лише нещодавно вчені почали систематично теоретизувати та аналізувати менш формальні, але все ж структуровані взаємодії партії та групи інтересів, між проблемами та інституціями [5, с.72]».

Олсон М. вважає, що: «Важливим є розуміння того, що ми називаємо «лобістськими процедурами» груп інтересів політичних партій у різних сферах політики. Замість того, щоб намагатися впливати на окремих законодавців, незалежно від партії, деякі групи прагнуть регулярно спілкуватися з конкретною партією або партіями в певній сфері. Вони можуть розглядати конкретні сторони як більш цінні, допомагаючи їм вирішити політичні проблеми або просто спрямовані на зменшення транзакційних витрат. Важливо розуміти ці специфічні взаємодії, тому що підсистеми політики мають важливе значення для розробки політики. Хоча групи можуть уникати таких процедур через невизначеність щодо переваг або обмежених організаційних можливостей, проте важливим є питання як групи

інтересів, які дотримуються рутинної стратегії лобіювання, обирають свої партійні цілі [31].

Годний С. визначає, що теорія обміну ресурсами припускає, що впливові партії є привабливими партнерами для груп інтересів, оскільки вони мають більшу здатність формувати політику. Однак дослідження також показують, що групи інтересів лобіюють законодавців, які є їхніми передбачуваними союзниками, а не ймовірних опонентів і замість того, щоб намагатися змінити думку, надають субсидії союзникам, щоб допомогти досягти взаємно бажаних результатів політики. «Стандартна модель» взаємодії між сторонами та групою інтересів така, що ґрунтується на «владі та ідеологічній близькості» як двох основних пояснюваних факторах. Близькість політичних позицій робить лобістські процедури партій більш ймовірними, але також має значення, наскільки потужні конкретні партії, що для лобістських процедур дає більше можливості, якщо партії є впливовими [3, с. 146].

Дослідники Вейлер Ф., Брендлі М. визначають: «Влада є вирішальним фактором, який формує лобі, але ідеологічна спорідненість є також важливою, хоча у сучасній політиці більшість груп інтересів з значними вимогами до політиків або з невеликою кількістю проблем не мають чіткої ідеології як такої. Партії та групи інтересів взаємно залежать одна від одної. Офіс партії та пошук необхідної політики залежать від інтересу групи для мобілізації фінансування, волонтерів і виборців [24]». Крім того вони вказують, що, групи інтересів є одним із кількох важливих джерел експертної інформації, яка допомагає партіям формувати політичну програму. Якщо групи надають політичний внесок і підтримку громадянського суспільства, вони можуть підвищити легітимність партійного прийняття рішень. Групи інтересів також залежать від партій у просуванні своїх політичних цілей, оскільки у багатьох країнах партії здійснюють значний контроль над законодавчою владою, визначенні порядку денного під час голосування в парламенті.

Тим не менш, як стверджує Салізбері Р., групи інтересів не завжди встановлюють зв'язки з партіями у законодавчих органах для прийняття необхідних їм рішень. Натомість вони можуть націлитися на виконавчу владу – це чиновники,

державні службовці або суди, наприклад. У законодавчих органах групи можуть працювати з окремими законодавцями незалежно від партії. Звичайно, ця діяльність вимагає ресурсів, тому групи з обмеженими можливостями матимуть менше можливостей. Навіть групи з великими ресурсами віддадуть перевагу уникати процедур лобіювання з партіями, оскільки вони передбачають витрати, компроміси та невизначеність [32]. Проте, сторони, ймовірно, мають перевагу в такій взаємодії, оскільки існує багато потенційних груп, які можуть претендувати на взаємодію, але відносно мало партійних партнерів для реалізації інтересу групи. Таким чином, групам інтересів більше потрібні партії, ніж партії потребують груп, і групи ризикують витратити час на рутину. Враховуючи ці мінуси та інші можливі засоби формування політики, групи обирають процедури лобіювання з певними партіями.

Проте між проблемними позиціями можуть бути зв'язки, дозволяючи групам помістити себе в партійний політичний простір. Ми вважаємо, що це має значення для вибору груп щодо створення процедур лобіювання, це концепція мезорівня, яка не має місця в умовах високої централізації взаємодії між лідерами партій та груп інтересів, ані на мікрорівні законодавця. Групи можуть віддавати перевагу різним партіям у різних сферах політики. Якщо загальні політичні цілі партій і груп інтересів в окремих галузях є спільним, є шанси, що партія буде постійно переслідувати інтереси групи. Якщо така політична угода існує, процедури лобіювання можуть допомогти обом сторонам, групи досягають своїх конкретних цілей шляхом субсидіювання партійних зусиль у певних сферах політики, шляхом систематичного надання інформації через регулярні контакти.

Також очевидно, на думку Зеттера Л.: «Потужні партії є привабливим партнером для груп, які намагаються вплинути на політику щодо конкретних питань. Навіть якщо партія далека з точки зору політичних уподобань, але готова піти на політичні поступки, і оскільки вона користується потужним впливом, інтереси групи можуть матеріалізуватись як державна політика. Відносно потужні партії також імовірно потребуватимуть певних типів інформації, пов'язаних з політикою, яку пропонують групи інтересів [36]».

Тим не менш, на думку Биковця В., групи, які через обмеження можливостей повинні будуть визначити пріоритети, коли партійні якості не збігаються, ймовірно, перемаже політика близькості. По-перше, тому що потужні партії мають більше важелів впливу видобувати ресурси, не надаючи багато взамін, лобістські процедури може бути важко підтримувати. По-друге, довгострокова перспектива завдань дозволяє групам також враховувати, які опозиційні партії опиняться при владі наступного разу. Таким чином, політична близькість буде важливішим фактором, ніж партійна влада. Ефект близькості політики відрізняється залежно від рівня партійної влади. Обидва фактори мають відношення до одного і того ж групового стимулу: перспективи впливу на державну політику [1, с. 50]. Дослідники вважають, що групи впливу обирають для роботи партії з близькими загальними політичними позиціями в політиці щодо сфер, які їх найбільше цікавлять. Політичні партії охочіше регулярно спілкуються з групами, які поділяють їхню політику. Таким чином, навіть якщо влада має більш короткострокові завдання відігравати певну роль, здається, ніби групи застосовують принаймні середньострокову перспективу при спробі встановити лобіювання [28].

Олсон М. вказує, що певні групи не утворюють лобі з політичними партіями взагалі. Можливим поясненням відсутності процедур лобіювання є те, що деякі групи нездатні позиціонувати себе або пов'язуватись з домінуючими вимірами в певних сферах політики або тому, що вони переслідують інтереси обмеженої партійно-політичної значимості, або вони можуть мати принципово іншу політику пріоритетів, ніж будь-які існуючі партії [31].

Зрозуміло, що коло інтересів груп часто виходять за межі окремих питань і короткострокової перспективи тих партій, які зараз при владі. Наші висновки свідчать про те, що існують лобістські групово - партійні структури, які створюють альянси різного роду.

Висновки до розділу 2

1. Таким чином, правове регулювання лобізму це важливий елемент демократичних систем. В одних країнах лобізм має офіційний статус (США, Великобританія, Франція, Німеччина), в інших - в основному здійснюється як неформальна політична практика. Регулювання лобіювання публічним правом може здійснюватися за одним із двох підходів: законодавчий та саморегулювання. В більшості держав існує комбінація обох типів регулювання з різноманітним поєднанням - законодавчого та саморегулювання. Законодавче регулювання передбачає прийняття спеціального законодавства, наприклад закону про лобіювання. Кодекси поведінки, прийняті асоціаціями професійних лобістів є типовою рисою політичних систем, де діє підхід саморегулювання. Санкції в схемі саморегулювання застосовуються у формі обмежень у професійній діяльності або відсторонення від професійної діяльності. Системи із законодавчим регулюванням лобізму передбачають адміністративну чи кримінальну відповідальність: попередження, штрафи, ув'язнення. Обов'язковий реєстр, а також розкриття інформації, є основними інструментами досягнення прозорості лобістської діяльності. У федеративних системах (США, Канада та Австралія), реєстри існують на федеральному рівні, у штаті чи провінції рівень. Створений спільний реєстр прозорості Європейського Союзу. Органи державної влади повинні вести реєстр лобістів. Реєстр може служити для забезпечення доступу громадськості до інформації про існування конкретних діючих лобістів на певних ділянках.

2. Впливові партії є привабливими партнерами для груп інтересів в процесі лобіювання, оскільки вони мають більшу здатність формувати політику. Влада є вирішальним фактором, який формує лобі, але ідеологічна спорідненість є також важливою. Якщо партія далека з точки зору політичних уподобань, але готова піти на політичні поступки, і користується потужним впливом, інтереси групи впливу можуть матеріалізуватись як державна політика, адже у багатьох країнах партії здійснюють значний контроль над законодавчою владою, визначенні порядку денного під час голосування в парламенті.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОГО ЛОБІЮВАННЯ В УКРАЇНІ

3.1 Проблеми політичного лобізму в українському суспільстві.

Тривалий час в Україні лобіювання не було врегульоване законодавчо, але насправді воно набуло широку сферу застосування від 1991 року. Лобіювання зарекомендувало себе як домінуюча стратегія тиску бізнес-груп і стало синонімом певних форм захисту інтересів компаній у відносинах з владою. На жаль, відсутність законів, що регулюють лобіювання, сприяла укладанню дестабілізуючих та економічно шкідливих для суспільства контрактів, заохочувала корупцію та криміналізувала політику.

Так, Круть В. вказує, що на виконавчу владу припадає понад 90% "ринку лобістської корупції". Тому українські компанії намагаються зайняти ключові позиції як у виконавчій владі, так і в законодавчому процесі. Це впливає на їхній доступ до необхідних ресурсів та можливість впливати на діяльність конкурентів на власну користь [8].

Практика лобіювання в Україні розвинулася з конкурентних міжгрупових відносин і перебуває під впливом специфічних політичних традицій. У нашій країні лобіювання розглядається як сприяння прийняттю будь-якого рішення, якщо воно пов'язане з тиском, приватними інтересами, корупцією або зловживанням владою. Інтереси та основні цілі лобістських організацій в Україні: митні пільги, приватизація підприємств, участь у конкурсах з приватизації підприємств, участь у тендерах за спеціальними схемами, отримання державних пільгових кредитів та державних інвестицій, кадрові питання [3].

Переважно це групи, що діють у конкретних секторах економіки, таких як сільське господарство, енергетика, хімічна промисловість та машинобудування, і "бюджети" цих лобістських груп є значними. За оцінками експертів, залежно від

кінцевого результату, лобістські групи можуть отримати від 10 000 до 1 мільйона доларів США[19].

Через хронічний дефіцит ресурсів та фінансів в українській економіці добре розвинуте лобіювання законодавчого закріплення пріоритетних галузей розвитку, тобто легалізації "вільних економічних зон". Відбувається також зміна регіонального "лідерства" країни у зв'язку з лобістськими організаціями. Раніше пріоритетними для військово-промислового комплексу та важкої промисловості були Дніпропетровська та Харківська області, але потім їх "відтіснили" Донбас і частково Крим, і тепер вектор лобіювання змістився на Київ та західні міста (Львів, Вінниця, Чернівці) [9].

Таким чином, вказує Лубінець Д.: «В Україні існує як галузевий, так і регіональний лобізм. Загалом, регіональна "класова" система завжди була системою регіональних "кланів" або спільнот. Вона просуvalа своїх представників на ключові посади і формувала місцеві та центральні "владні еліти". Вона сформувала "еліту влади". В умовах реформи децентралізації регіональні "еліти" функціонують як природні лобісти своїх міст і регіонів [11].

Слід також зазначити, що в Україні існує "потенційний" лобізм з боку іноземних та транснаціональних компаній. Його вплив і масштаби вже загрожують нашій національній безпеці. Він формувався з часів пострадянської перебудови і до сьогодні, але ще не став соціально-економічним і політичним рушієм[19].

Відповідно, сьогодні в українському суспільстві існує проблема не в системі політичного лобіювання, а насамперед, у законодавчій базі щодо його існування та у способах його впливу на органи державної влади [14] Таким чином, саме термін "тіньовий лобізм" набув практичного підґрунтя. На відміну від так званого "цивілізованого лобіювання", термін "тіньове лобіювання" або "неконтрольоване" лобіювання – це явище українського суспільства. На відміну від так званого "цивілізованого лобіювання", до "нестандартних" методів лобіювання можна віднести впровадження впливових агентів в організацію конкуруючих компаній та пов'язаних з ними структур, а також завідомо неефективне (але, вочевидь,

перспективне) лобіювання. Навмисне нав'язування неефективних (але очевидно перспективних) об'єктів лобіювання. Залучення політичних гравців на свій бік не лише шляхом переговорів, але й силовими методами. Це і участь у судових процесах, і використання конфліктів між парламентарями та позапарламентськими активістами своєї партії[19].

У цьому контексті, на нашу думку, доцільно порушити питання про культуру політичного лобіювання в Україні та визначити, які структурні елементи та критерії слід віднести до практичного розуміння цього терміну.

Наразі в Україні лобіювання погано регулюється, є кілька законів, до них належать: Закон України про Регламент Верховної Ради України, Закону України про комітети Верховної Ради України та Закону України з питань запобігання корупції. Усі ці закони не дуже надійні з точки зору прозорості, моніторингу та санкцій щодо процесу лобіювання [14].

Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» 23 вересня 2021 року № 1780-IX став важливим кроком до врегулювання проблеми лобізму в Україні. За експертною оцінкою Венеціанської комісії необхідно створити ефективну конкурентну політику реалізовану на міцній правовій основі, слід посилити заходи щодо запобігання та боротьби з корупцією, включаючи боротьбу з корупцією на високому рівні шляхом, де це необхідно, підвищення спроможності та незалежності органів влади [35].

Відповідальні в Україні за дану діяльність – це Національне антикорупційне бюро (НАБУ) та спеціалізовані антикорупційні установи, такі, як Вищий антикорупційний суд (ВАКС), Спеціальна Антикорупційна Прокуратура (САП) та Агентство з питань повернення та управління активами (АРМА), а також щодо превентивних заходів – Національне агентство з питань запобігання корупції у сфері декларацій майна, подарунків та інших переваг та конфлікт інтересів відповідно до рекомендацій та контрольного списку Венеціанської комісії щодо верховенства

права, а також через виконання заходів, передбачених прийнятою у березні 2023 року Державною антикорупційною програмою. Це також має включати подальші заходи у сфері лобіювання та прозорість прийняття державних рішень [17].

На підставі правових повноважень, зазначені вище органів повинні забезпечити ефективну боротьбу з корупцією на практиці в усіх сферах життя, праці, тісно співпрацювати з іншими відповідними органами. Прозорість державних закупівель, що особливо важливо з огляду на кошти надані Україні для її післявоєнної реконструкції, що створює ризики реолігархізації країни, необхідно збільшити шляхом приведення законодавства у відповідність до відповідних державних закупівель ЄС. Фактично виключаючи доступ до державних контрактів корумпованих і шахрайських компаній або окремих осіб, вживаючи заходів для запобігання корупційним оцінкам потреб або умов посилення, адаптоване до певних суб'єктів, шляхом застосування положень про конфлікт інтересів у закупівлях процесів та посилення аудиту та нагляду за державними контрактами та забезпеченням відповідальності за порушення доброчесності під час закупівель на практиці [35].

Враховуючи, що «олігархів» часто визначають за їхнім впливом на ЗМІ, необхідно зміцнити плюралізм ЗМІ, в тому числі шляхом застосування законодавства про конкуренцію та злиття процедури контролю, як зазначено вище, та прозорість власності ЗМІ відповідно до Рекомендацій щодо медіа-плюралізму та прозорості медіа-власності Комітету міністрів Ради Європи [17].

Впровадження відповідних заходів протидії відмиванню грошей має бути посилено, відповідно до міжнародних стандартів і рекомендацій. Зокрема, щоб виявити, хто, можливо, ховається за складними структурами компаній, іноді через пряму та опосередковану іноземну власність, прозорість юридичних осіб та угод, а також своєчасний та ефективний доступ до точної актуальної інформації про бенефіціарну власність має бути покращено відповідно до рекомендацій [35].

Правила щодо фінансування політичних партій і виборчих кампаній мають бути посилені, з метою зменшення ролі великих грошей у політиці та полегшення

участі кандидатів і партії, не пов'язані з олігархічними інтересами. Ці правила мають бути реалізовані в цілому, невивірковим шляхом, і це впровадження має контролюватися незалежною судовою системою. Тільки такий прозорий незалежний контроль може зняти будь-які сумніви в політичній заангажованості впровадження. Це можна зробити шляхом посилення лімітів витрат на виборчу кампанію, введення заборони на пожертвування юридичних осіб, зокрема збільшення виділення державних коштів політичним партіям під час виборчих кампаній, зниження порогів отримання державних коштів та/або надання ефірного часу для політичних партій на головних телевізійних мережах, щоб вирівняти умови гри [9]. Кампанії всіх слід проводити моніторинг політичних партій, щоб виявити основні витрати (наприклад, на збори та мітинги), які не були заявлені. Роль існуючих механізмів контролю, таких як Національне агентство України з питань запобігання корупції має бути посилено нагляд за дотриманням правил партійного фінансування та громадський контроль за партією та виборами фінансування кампанії має бути полегшено [35].

Таким чином, здається, існує унікальне вікно можливостей для України, щоб запобігти «олігархам» від відновлення своєї влади та впливу після війни (зокрема у світлі їх контроль над великими секторами української економіки, які мають вирішальне значення для післявоєнної відбудови та, у зв'язку з цим, притаманні ризики нецільового використання коштів реконструкції), переслідуючи більш комплексні та структурні реформи відповідно до європейських стандартів. У проекті змін поданий до Венеціанської комісії в березні 2023 року, передбачається замінити заборону про фінансування політичних партій у річному розмірі чотирьох розмірів мінімальної заробітної плати (разом приблизно 670 євро); Заборона на фінансування виборчих та інших кампаній, також мітингів та демонстрацій, однак залишиться на місці. Остаточним наслідком внесення прізвищ «олігархів» до публічного реєстру є те, що державні службовці (визначення яких, як повідомляється, охоплює близько 20 000 осіб) будуть зобов'язані повідомляти про будь-яку зустріч, розмову чи спілкування по телефону, в режимі онлайн або всередині особа з особами,

включеними до реєстру, або їх представник шляхом обов'язкового подання декларації контактів через сайт РНБО [35].

Як зазначено вище, одним із наслідків цього призначення є заборона фінансування будь-якої виборчої кампанії, мітингу чи демонстрації політичного характеру або політична партія (останнє замінюється обмеженням на пожертви призначених осіб як «олігархи» в проекті поправок, запропонованому Венеціанській комісії в березні 2023 року). Венеціанська комісія вважає, що існує ризик вибіркового застосування закону або мати політичних конкурентів, визнаних «олігархами», що робить їх нездатними фінансувати кампанії опозиційних політичних партій чи кандидатів чи мітинги, які вони проводять партій чи кандидатів та/або не застосовуючи ті самі заходи проти потенційних політичних прихильників. У цьому відношенні Закон важко узгодити з принципами політичного плюралізму і верховенство права, оскільки воно має потенціал для зловживання в політичних цілях, становлення така ж велика небезпека, як і сама олігархізація, для демократичної структури держави [17].

Верховна Рада України ухвалила 23 лютого 2024 року Закон України Про добросчесне лобіювання, а також внесення змін до Кримінального кодексу України і встановлення відповідальності за порушення по закону про лобізм. Закон спрямований на виконання рекомендацій, викладених Європейською Комісією в пакеті документів щодо розширення ЄС, і є частиною плану дій Уряду щодо боротьби з олігархами. У листопаді 2023 року Європейська Комісія визначила ухвалення закону про лобіювання як один із кроків на шляху до вступу України до Європейського Союзу. Водночас, у своєму звіті Комісія зазначила, що прийняття такого законопроекту мають передувати широкі та всебічні громадські консультації. В Україні такі консультації не проводилися, а більшість рекомендацій, наданих організаціями громадянського суспільства, були проігноровані[33].

Як зазначено в законі, метою закону є створення правових засад лобіювання в Україні відповідно до міжнародних практик і стандартів, забезпечення нормативно-правового регулювання взаємодії органів державної влади та посадових осіб органів

місцевого самоврядування із зацікавленими сторонами та лобістськими організаціями, а також забезпечення прозорості їх діяльності та посадових осіб мають бути створені відповідні механізми. Водночас, закон не передбачає відповідальності посадових осіб та їхнього обов'язку реєструвати свою взаємодію та зустрічі з лобістами. Тому, на думку експертів, закон може стати інструментом тиску влади на громадські організації та бізнес-асоціації. Водночас буде запроваджено державний нагляд за лобістами з боку НАЗК. Водночас, відповідно до Закону, лобістом вважається будь-яка особа, якій не подобається закон або законопроект і яка висловлює думки та пропозиції проти нього в соціальних мережах [10].

Закону про добросовісне лобіювання в Україні є лаконічним нормативним документом, який містить більшість ключових елементів, очікуваних від закону про лобіювання. Закон визначає, що таке лобіювання, а також передбачає винятки зі сфери його застосування, що в цілому відповідає практиці інших країн. Закон передбачає врегулювання діяльності як фізичних, так і юридичних осіб, які займаються лобіюванням у власних інтересах або інтересах клієнта. Згідно із законом, усі лобісти зобов'язані надавати дані про себе та свою лобістську діяльність у реєстрі прозорості. Лобісти мають свої права та обов'язки, включаючи загальновизнані вимоги, такі як вимога довести до лобіюваних осіб факт лобіювання, суть лобіювання та клієнта, надавати лобіюваним особам достовірну інформацію та утримуватися декларативні, що вводять в оману, своєчасно надавати до реєстру правдиву інформацію, тощо [33].

Деякі сфери, які потребують додаткового розгляду на думку Венеціанської комісії, це обмежений обсяг закону, який охоплює в основному лобіювання процесу законотворчості, але не всі процеси прийняття публічних рішень, відсутність попередньої перевірки даних, які потенційні лобісти надають до реєстру, реєстрація, відносно м'які санкції за порушення та відсутність санкцій за порушення виконувати ряд зобов'язань, визначених законопроектом [10].

Висновки до розділу 3

Таким чином, лобізм в Україні набув широку сферу застосування від 1991 року. Серед іншого, автор виокремив такі особливості його розвитку:

- домінуюча стратегія тиску бізнес-груп, захисту інтересів компаній у відносинах з владою; лобіювання пов'язане з тиском, приватними інтересами, корупцією, зловживанням владою;
- лобісти - це групи, що діють у конкретних секторах економіки, таких як сільське господарство, енергетика, хімічна промисловість та машинобудування, і "бюджети" цих лобістських груп є значними;
- лобізм пов'язаний із системою регіональних "кланів" або спільнот, яка просувала своїх представників на ключові посади і формувала місцеві та центральні "владні еліти";
- термін "тіньовий лобізм" набув практичного підґрунтя, тобто залучення політичних гравців не лише шляхом переговорів, але й силовими методами, участь у судових процесах, використання конфліктів між парламентарями та позапарламентськими активістами своєї партії.

Відповідно, проблеми лобіювання в політичному житті України пов'язані насамперед відсутністю законодавчого регулювання, а закони, які приймалися не були надійні з точки зору прозорості, моніторингу та санкцій. Важливим кроком до врегулювання проблеми лобізму в Україні став так званий «антиолігархічний» закон від 23 вересня 2021 року № 1780-IX, за яким зменшена роль великих грошей у політиці та полегшена участь кандидатів і партій, не пов'язаних з олігархічними інтересами, має зрости прозорість державних закупівель, плюралізм ЗМІ. Ухвалення Закону про лобіювання 23 лютого 2024 року є важливим кроком на шляху до вступу України до Європейського Союзу, відповідно до міжнародних практик і стандартів, забезпечення нормативно-правового регулювання взаємодії органів державної влади та посадових осіб органів місцевого самоврядування із лобістськими організаціями.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все вищесказане, ми вважаємо, що лобізм відіграє важливу роль у сучасних політичних та демократичних процесах провідних державах світу. Їх практичний досвід повинна використати Україна на шляху до євроатлантичної інтеграції. Лобізм, виконуючи багато функцій може забезпечити повноцінне функціонування всіх демократичних механізмів у правовому просторі держави, високий рівень правової культури при втіленні усвідомлених інтересів у дійсність у вигляді впливу на органи державної влади. Слід зазначити, що лобізм і влада, лобізм і політика, лобізм і демократія – явища не тільки супутні один одному, але й багато в чому взаємопов'язані. Лобізм - невід'ємна риса будь-яких політичних режимів, чи то демократія чи тоталітаризм, лише його прояви варіюються від однієї форми до іншої.

Таким чином, на основі здійсненого нами аналізу теорії лобізму у політичній науці, можна зробити такі висновки:

- 1) Лобізм пов'язаний з владою. Лобізм – це тиск, «проштовхування» чийось інтересів, тому влада – це об'єкт лобі; немає її – і немає місця для лобізму.
- 2) Лобізм, як правило, носить прихований характер і його важко поставити в рамки, упорядкувати.
- 3) Лобізм «вклинює» елементи випадковості, стихійності в політичні кола, у процес прийняття тих чи інших рішень.
- 4) Лобізм – це «посередницьке» політико-правове явище. Лобіст - посередник між впливовими зацікавленими групами, громадськими об'єднаннями та різноманітними організаціями. може представляти інтереси не лише впливових великих фінансово-промислових угруповань, наприклад, а й індивідуальні інтереси, інтереси будь-яких зацікавлених осіб. У цьому – риса лобізму, що вказує на його універсальність, і тому на його атрибутивність соціальним, економічним та політичним процесам.
- 5) У лобізму завжди є конкретний об'єкт впливу.

б) Лобі може досить істотно видозмінюватися залежно від ситуації від специфіки методів взаємодії з владою.

7) Лобізм використовує законні форми та методи впливу на владу.

Лобізм має основну мету: впливати, використовуючи незаборонені державою кошти, на прийняття державних рішень, на ті органи, які беруть участь у їх прийнятті. Серед функцій лобізму слід зазначити функцію представництва інтересів різних груп, об'єднань, осіб у політичній діяльності. Функція представництва пов'язана з тим, що лобізм сприяє виробленню державою правильного курсу, стратегії у прийнятті тих чи інших рішень.

Заслужують на увагу і такі функції, як залучення домінуючих суб'єктів господарювання до участі у політико-правовому житті, посилення самоорганізації громадянського суспільства. Адже лобізм – у певній ступеня суперник бюрократії. Справедливим вважатиме, що громадська підтримка чи опозиція будь-якому законопроекту ефективно мобілізується в рамках лобізму. Крім сказаного, лобізм надає великої злободенності, актуальності та соціальну значущість рішень, прийнятих владою.

Підсумовуючи сказане, можна виділити як «плюси», так і «мінуси» лобістської діяльності у правовому житті української держави. До плюсів лобізму віднесемо таке:

По-перше, впливаючи на управлінські рішення, він змушує «триматися в формі» органи державної влади та управління, у певному сенсі конкурує, змагається з ними, надає їм велику динаміку та гнучкість. В умовах поділу влади, кожна з гілок може використовувати те чи інше лобі у своїх інтересах.

По-друге, лобізм виступає інструментом самоорганізації громадянського суспільства, за допомогою якого мобілізується громадська підтримка чи опозиція будь-якому законопроекту, впливає на політику.

По-третє, створює можливості для забезпечення інтересів меншини, бо виступає як специфічна форма прояву політичного плюралізму.

По-четверте, втілює принцип свободи соціальних недержавних структур: асоціацій, громадських організацій, верств тощо. За допомогою лобіювання вони самі намагаються вирішувати свої проблеми, маючи певний вибір шляхів і засобів такого рішення.

По-п'яте, застосовується як своєрідне соціально-політичне стимулювання, спрямоване на прискорення втілення в життя тих чи інших цілей та інтересів, спонукання до конкретних дій. За такого підходу лобізм постає як спосіб активізації будь-яких процесів та явищ у сфері політики.

По-шосте, дозволяє розширити інформаційну та організаційну базу прийнятих рішень та набагато переконливіше звернути увагу на певні проблеми, що «кричать». Лобісти забезпечують органи державної влади потоком інформації з того чи іншого питання.

По-сьоме, лобізм можна оцінювати і як ширший засіб досягнення компромісу, спосіб взаємного врівноважування та примирення між собою різноманітних інтересів.

Відповідно, недоліки лобіювання виявлені в процесі дослідження: недостатня прозорість, пріоритетність інтересів багатих і впливових, а також маніпулювання інформацією.

Нами розроблені пропозиції, щодо регулювання лобіювання в Україні, зокрема:

- Передбачити відповідальності посадових осіб та їхнього обов'язку реєструвати свою взаємодію та зустрічі з лобістами;
- Регулювання має охоплює не лише лобіювання процесу законотворчості, але всі процеси прийняття публічних рішень;
- Створити єдиний реєстр лобістів, до якого матимуть вільний доступ громадяни України, представники антикорупційних органів;
- Посилити боротьбу з корупцією, олігархічними впливами, перетворити лобізм у інструмент демократизації українського суспільства, а не захисту фінансових груп інтересів, які здійснювали «тіньовий лобізм».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів. Політичний менеджмент. №5. 2006. С.44-52.
2. Ворчакова І.Є. Лобізм в політиці: сутність явища та способи реалізації. European political and law discourse. №1(5).2018.С.105-110.
3. Годний С.П. Інститут лобізму в політиці як чинник демократизації суспільства: дис. ... кандидата політ. наук: 23.00.02 / Київ, 2019. 170 с.
4. Євченко Р.І. Феномен лобізму: інтерпретація природи і моделі організації діяльності. Міжнародні та політичні дослідження. 2022. №35. С.157-166.
5. Кіянка І. Порівняльний аналіз діяльності груп тиску: приклади Канади, Великобританії, Німеччини та Франції. Науковий вісник Ужгородського університету. 2010. №15. С.72-76.
6. Колісніченко А.І. Лобізм у політичному процесі. Наукові праці. Політологія. 2016. №272. С.54-57.
7. Кравченко С.О., Кучерявий В.М. Аналіз сутності цивілізованого лобізму як форми взаємовідносин влади та суспільства. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. 2019. №3 (69). С.93-99.
8. Круть В.О. Лобізм як форма прояву корупції. Право та державне управління. 2020. №4. С.227-232.
9. Кутищенко О. Дослідження: як олігархи впливають на економіку України. URL: https://lb.ua/economics/2017/03/27/362142_doslidzhennya_yak_oligarhi_vplivayut.html
10. Лемєнов О. Лобіювання в Україні: to be or not to be? URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/lobijuvannja-v-ukrajini-to-be-or-not-to-be.html>
11. Лубінець Д. В. До питання про типологію українського лобізму. URL: http://politicus.od.ua/4_2019/6.pdf

12. Маркус І. Наукові підходи до визначення лобізму та основні концепції поняття. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. 2022. №1(15). С.24-27.
13. Недюха М., Федорін М. Лобізм як соціально-політичний феномен: сутність і засоби впливу. Віче. 2010. №3. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1857/>
14. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України : дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. 2008. 212 с.
15. Нечволод Л.І. Сучасний словник іншомовних слів. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. 768 с.
16. Пашкова К.І. Лобізм в ЄС: Генеза та перспективи правового регулювання. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. №9. С.365-368.
17. Розумний О. Антиолігархічний наступ Зеленського: мотиви, інструменти і перспективи. URL:<https://razumkov.org.ua/statti/antyoligarkhichnyi-nastup-zelenskogo-motyvy-instrumenty-i-perspektyvu>
18. Росенко М.І. Лобізм і його роль в діяльності сучасних парламентів. Шляхи удосконалення регламентації діяльності лобістів в парламентах України. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. №11. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=214>
19. Сумська В. В. Інституціоналізація лобіювання в державному управлінні України: дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.01, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. Х., 2014. 200 с.
20. Яковюк І.В. Лобізм в Європейському союзі: загальнотеоретичний аналіз. URL:<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/27995>
21. Яровой Т.С. Генеза та сучасні погляди стосовно визначення поняття лобізму в державному управлінні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2016. №12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1281>
22. Boris Cizelj, Fazi Mehmet Gökgöz. The legitimacy of lobbying

- legal regulation of lobbying activities in the context of public decision making URL: <https://rm.coe.int/legal-regulation-of-lobbying-activities/168073ed69>
23. Interest Groups and Public Policy: The Insider/Outsider Model Revisited / William A. Maloney, Grant Jordan, Andrew M. McLaughlin // Jnl Publ. Pol., 1994, №14 – 173
 24. Florian Weiler, Matthias Brändli. Inside vs. Outside Lobbying: How the Institutional Framework Shapes the Lobbying Behavior of Interest Groups/ Weiler – URL: <https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1475-6765.12106>
 25. Lobbying in the 21st Century transparency, integrity and access report and roadmap on internal reform and capacity-building for the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160229RES16408/20160229RES16408.pdf>
 26. Lobbying in the European Union. Interest groups, lobbying coalition and policy change/ Heike Klüber– Oxford University Press, 2013 – 297 p. URL: <https://rpr.org.ua/en/news/lobbying-in-ukraine-how-not-to-ruin-the-civil-society-sector-and-fulfill-the-eu-requirement/>
 27. Jordi Blanes i Vidal Mirko Draca Christian Fons-Rosen. Revolving Door Lobbyists. URL: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.102.7.3731>
 28. Joos K. Lobbying in the new Europe. URL : http://www.wiley-vch.de/books/sample/3527505970_c01.pdf
 29. Nauro F. Campos Francesco Giovannoni. Lobbying, Corruption and Political Influence. URL: <https://docs.iza.org/dp2313.pdf>
 30. Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups, Second Printing with a New Preface and Appendix. Harvard University Press, 1971. 186 p
 31. Salisbury R. H. Exchange Theory of Interest Groups. Midwest Journal of Political Science, 1969. vol. 13. № 8. pp. 1–32. URL : <http://pavroz.ru/files/salisburyexchangetheory.pdf>

32. Technical Paper Analysis of the Draft Law on the Integrity of Lobbying in Ukraine and related legislation prepared on the basis of the expert opinions by Valts Kalnins and Yves Marie Doublet. URL : <https://rm.coe.int/eccd-bo-ua-tp01-2023/1680aca660>
33. Truman D. B. The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion. Westport, Conn. : Greenwood Press, 1981. 544 p.
34. Ukraine opinion on the law “On the prevention of threats to national security related to the excessive influence of persons with significant economic and political weight in public life (oligarchs)” Adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session (Venice, 9-10 June 2023) URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2023\)018-eArt%20of%20Political%20Persuasion.pdf](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2023)018-eArt%20of%20Political%20Persuasion.pdf) (дата звернення: 23.07.2019)
35. Zetter L. Lobbying: The Art of Political Persuasion. Harriman House LTD, 2008. 454 p. P. 30 URL : <http://www.lobbying.ru/Dokuments/Lobbying%20The%20>